

הצנזורה של "היד הנעלמה"

כמעט ולא מדברים עליה, אך הצנזורה הכלכלית על אמצעי התקשורת, ובתוכם, מאיימת להפוך לאויב האמיתי של חופש העתונות¹

יחיאל לימור והלל נוסק

חמש נקודות מוצא תיאורטיות

לכל דיון בצנזורה, מכל סוג שהוא, יש לפחות חמש נקודות מוצא תיאורטיות, שכל אחת מהן מעוגנת בדיסציפלינה אחרת. הראשונה - בתחום הסוציולוגיה, השנייה - בתחום מדע המדינה, השלישית - בתחום המשפט, הרביעית - בתחום הכלכלה הפוליטית והחמישית - בתחום חקר תקשורת ההמונים והעתונאות.

הגישה הפונקציונלית בסוציולוגיה מזהה מוסד חברתי כהקבץ של ערכים, נורמות וכללי התנהגות, המסדירים עניין מרכזי וקבוע בחברה²; בין המוסדות החברתיים השונים בחברה מתקיימים יחסי גומלין וניתוח היחסים האלה יכול ללמד בהכללה על מאפייניה של החברה ועל דרך תפקודה. באופן פרטני אפשר אף לומר שיחסי הגומלין בין מוסד התקשורת לבין כל אחד מהמוסדות האחרים בחברה מסוימת יכולים להסביר את הסיבות לקיומה של צנזורה ואת דפוסי פעולתה.

חברות מסורתיות, שמרניות ופונדמנטליסטיות הן קרקע פורה לצמיחתן של הגבלות חברתיות ואישיות מסוגים שונים, שצנזורה היא רק אחת מהן, והן גם המעניקות לה לגיטימציה ותמיכה ציבורית. חברות דתיות יתמכו בקיומה של צנזורה המונעת לא רק פרסומים שיש בהן כדי לערער על אושיות היסוד של האמונה הדתית, אלא גם כאלה הפוגעים בערכים הנתפשים כמקודשים או חשובים. חברות מסורתיות או שמרניות יעודדו הפעלתה של צנזורה כדי למנוע פרסומים העלולים לפגוע בתשתית האידיאולוגית וברקמות היסוד של החברה, או נתפשים, כדוגמה, כבלתי מוסריים. בחברות כאלו הצנזורה אינה רק מנגנון כפוי, שאותה מפעילה האליטה השלטת בנימוק שהיא מבקשת להגן בכך על הציבור הרחב³, אלא היא גם נתפשת על ידי חלקים גדולים בציבור כמכשיר רצוי וראוי כדי להגן על שלומו של הציבור כולו ועל ערכיו.

מנקודת המבט של מדע-המדינה ותורת המשטרים הצנזורה היא אחד המאפיינים של משטרים לא דמוקרטיים. במשטרים אוטוריטריים או טוטליטריים הצנזורה היא אחד הכלים שבאמצעותם מבקש השלטון לפקח על כל אפיקי זרימת המידע⁴. צנזורה כזו אינה מופעלת רק כלפי אמצעי תקשורת ההמונים; היא יכולה לכלול מכתבים ושיחות

הצנזורה, שימיה עתיקים כימי האנושות⁵, היא אחד הסממנים המוכרים ביותר של משטרים לא דמוקרטיים ושל חברות לא דמוקרטיות. זה שנים רבות מנסים חוקרים מדיסציפלינות שונות להתחקות אחר שורשי הצנזורה, לאפיין אותה ובעיקר - לעמוד על דפוסי פעולתה.

על פי ההגדרה הקלאסית, צנזורה היא אמצעי המופעל על ידי השלטון, החברה, הממסד הדתי או על ידי קבוצה חברתית מסוימת, כדי לפקח על אמצעי התקשורת ולמנוע פרסום מידע שיש בו, בעיני האליטות השליטות, משום איום קיומי עליהן או על ערכים הנתפשים בעיניהן כחשובים.

ספרות המחקר הקלאסית מזהה שלושה סוגים של צנזורה, בהתאם למניעים ו/או למטרות שלה: פוליטית, דתית ומוסרית-חברתית⁶, ולאחלה נוסף מאוחר יותר סוג רביעי - צנזורה ביטחונית⁷. במשטרים אוטוריטריים וטוטליטריים אין למעשה לצנזורה כל מגבלות - ויש שסמכויותיה אף מעוגנות בחוק - אך בחברות דמוקרטיות נתפש כל אחד מסוגי הצנזורה כפוגע בחופש הביטוי ובחופש העתונות, וממילא גם כמסכן את קיומו של "השוק החופשי של הדעות והרעיונות", שהוא אחד היסודות המרכזיים בדמוקרטיה המודרנית. עם זאת, גם בדמוקרטיה ניתנת לגיטימציה לשימוש מבוקר בצנזורה, בעיקר כדי להגן על החברה כולה, בפרט בתקופות של מלחמה או איום קיומי, או על קבוצות מסוימות בתוכה, כמו קטינים.

השינויים שחלו בעשורים האחרונים במפת התקשורת הגלובלית, ביחסי מדינה-תקשורת, בטכנולוגיות התקשורת, בדפוסי העבודה של אמצעי התקשורת ובעיקר ביחסי הגומלין שבין כלכלה לבין תקשורת, מחייבים בחינה מחדש של הצנזורה לסוגיה השונים ושל דרכי פעולתה. במסגרת זאת נציע לזהות סוג חדש של צנזורה - צנזורה כלכלית - ובמקביל, תוצע מערכת של קריטריונים לבחינה שיטתית של הדרכים והאמצעים שבהם מופעלת צנזורה זו.

אפיין הסוג החדש של הצנזורה חיוני משום שהצנזורה הכלכלית - בין אם היא מופעלת נגד אמצעי התקשורת ובין אם היא מופעלת על ידם - הופכת בהדרגה, בעידן המודרני, לאויב האמיתי של חופש העתונות ושל זכות הציבור לדעת.

גם לפי מידותיה של החברה הבריטית, שבה זכויות האזרח וחופש העתונות מושרשים היטב בתרבות החברתית-פוליטית.

כל אחת מן הגישות יכולה להסביר, בדרכה שלה, את מקור קיומה של צנזורה ואת מטרתיה. הגישה הסוציולוגית-הפונקציונלית רואה בצנזורה פעולה או ארגון שהם תולדת הצורך להסדיר את היחסים בין מוסדות חברתיים שונים, בינם לבין עצמם ובינם לבין מוסד התקשורת. גישת מדע המדינה רואה בצנזורה פעולה או ארגון שהם ביטוי ליחסי הכוח בין המרכיבים השונים בחברה, והיא מופעלת על ידי השלטון, או על ידי אליטות שלטוניות (כמו האליטה הדתית, הכלכלית וכדומה), כדי לפקח על זרימת המידע כאמצעי לשמירת יציבות השלטון וממילא גם על מעמדן הבכיר של אליטות אלה. הגישה המשפטית מגדירה באופן חוקי את גבולות הצנזורה או גבולות חופש הביטוי בהתאם לשיטת המשפט הנהוגה במדינה מסוימת ולמעשה את הבסיס - המלא או החלקי - לחופש העתונות. הגישה הפוליטית-כלכלית רואה בצנזורה ביטוי מעשי לשליטה הפוליטית-כלכלית באמצעי התקשורת, ואפשר להוסיף לכך את הגישה הביקורתית - שיש זיקה בינה לבין הכלכלה-הפוליטית - הרואה בצנזורה אמצעי לשימור המצב הפוליטי-חברתי הקיים, דבר המחזק את ההגמוניה של האליטה השלטת. הגישה האחרונה, הגישה הנורמטיבית בחקר התקשורת, רואה בצנזורה תוצינית, המשעבדת לשיקולים זרים את הנורמות המקצועיות העומדות ביסודה של העשייה התקשורתית, דבר פסול מעיקרו.

סוגים מוכרים של צנזורה

ספרות המחקר הקלסית מזהה, כאמור, שלושה סוגים של צנזורה, על פי המניעים ו/או המטרות להפעלתה - צנזורה פוליטית, צנזורה דתית וצנזורה מוסרית-חברתית.¹⁵ מאוחר יותר נוסף סוג חדש של צנזורה: צנזורה ביטחונית.¹⁶ צנזורה ביטחונית¹⁷ הופעלה ומופעלת גם במדינות דמוקרטיות בתקופות מלחמה וחירום, ודוגמאות לכך הן הצנזורה בבריטניה בימי מלחמת העולם השנייה¹⁸ ובתקופת מלחמת פולקלנד (מאלווינאס),¹⁹ או הצנזורה שהופעלה על ידי הצבא האמריקני,²⁰ כמו במלחמת וייטנאם,²¹ בעת הפלישה לאי גרנדה ובימי מלחמת המפרץ.²² צנזורה מן הסוג הזה מוגבלת, מעצם מהותה, רק למצבי מלחמה וחירום, ועם סיומם, הצנזורה חדלה מלפעול. החריג היחיד של צנזורה ביטחונית, הפועלת יותר מ-50 שנה ברציפות, הוא בישראל, אולם גם במקרה זה הצנזורה מופעלת לאחרונה רק בצורה חלקית, מוגבלת מאוד ובמידה רבה מתוך הסכמה של אמצעי התקשורת והציבור לצורך הזמני בה.

חשיבות ראיית הצנזורה הביטחונית, כסוג עצמאי ונפרד של צנזורה, היא בכך שזו מופעלת, או יכולה להיות מופעלת, גם במדינות דמוקרטיות, ומכאן שהיא מבטלת את האפיון הקלסי שלפיו צנזורה היא כמעט מלה נרדפת לחברה/מדינה לא דמוקרטית. מאפיין זה של צנזורה הפועלת במדינה דמוקרטית, רלוונטי גם לסוג החדש של הצנזורה - הצנזורה הכלכלית - שאותו נציע במאמר הנוכחי. הפעלה של צנזורה, מכל סוג שהוא, יכולה להיבחן על פי שני קני מידה המשלימים זה את זה. האחד - מקור הצנזורה, והשני - הרמה שבה היא מופעלת.

מבחינת אמצעי התקשורת אפשר לומר שלצנזורה ייתכנו שלושה מקורות.²³ האחד, חיצוני - באמצעות חוקים, תקנות או טכניקות-

טלפון, הרצאות והופעות פומביות ואפילו פרסומים מדעיים. ההבחנה הקלסית בין ארבעה דגמים בסיסיים של יחסי ממשל-תקשורת,⁶ מאפשרת לזהות יחסים המאפיינים משטרים לא דמוקרטיים (ובראשם משטרים אוטוריטריים וכן המשטר הטוטליטרי-קומוניסטי, שבהם מופעלת הצנזורה כמנגנון חוקי וממוסד על ידי השלטון כדי לפקח על אמצעי תקשורת ההמונים), ומולם דגם "האחריות החברתית", המאפיין את המדינות הדמוקרטיות המערביות, וארצות הברית בראשן. הבחנה זו, כפי שיובהר להלן, שוב אינה כה יעילה במאה ה-21, בעקבות היווצרות סוג חדש של צנזורה - צנזורה כלכלית - שאינה מופעלת בהכרח על ידי המדינה וממילא אינה נשלטת על ידה.

בתחום המשפט אפשר להצביע, כהגדרת להב, על שתי גישות תיאורטיות לניתוח חוקים העוסקים בעתונות במדינה דמוקרטית.⁷ גישה אחת מעוגנת במסורת החברתית-פוליטית האמריקנית (ובמידה מסוימת גם האנגלית), שביטויה המעשי הוא בתיקון הראשון לחוקה, האוסר חקיקה המגבילה את חופש העתונות או פוגעת בו. הגישה השנייה מעוגנת במסורת החברתית-פוליטית באירופה הקונטיננטלית, המגדירה את חופש העתונות כאחת מזכויות היסוד בחברה ומתרגמת אותה לחוקים המגינים על חופש העתונות באופן פרטני. בעוד שהגישה הראשונה מבטיחה חופש מלא לעתונות ומתנגדת בתקיפות לצנזורה מכל סוג שהוא, הרי שהגישה השנייה מבטיחה לעתונות חופש חלקי - משום שהיא מכירה לא רק בזכויותיו של הפרט, אלא גם בזכויותיה של החברה - והיא מאפשרת למעשה להטיל במקרים מסוימים הגבלות, כולל צנזורה אילונית.¹⁰

התיאוריות מתחום הכלכלה הפוליטית¹¹ - ובעקבותיהן הולכים חוקרים העוסקים בהיבטים הכלכליים של תקשורת ההמונים¹² - רואות באמצעי התקשורת, בראש וראשונה, עסקים כלכליים. הביקורת מבית מדרשה של הכלכלה הפוליטית, שיש לה שורשים רחוקים בתפישה המרקסיסטית וקרבה רעיונית לגישות הביקורתיות בתחום חקר תקשורת ההמונים,¹³ קובעת שאמצעי התקשורת משתפים פעולה עם אליטות שונות, ובמיוחד עם האליטה הפוליטית, שיש להן אינטרסים זהים או דומים ובמילים אחרות: הממסד התקשורתי אינו יריב של הממסד הפוליטי, אלא בעל בריתו. לפי תפישה זו אין הממסד הפוליטי צריך להפעיל צנזורה חיצונית, שכן אמצעי התקשורת מצנזרים את עצמם, כדי למנוע פרסומים העלולים לפגוע במערכת הפוליטית ובסדר החברתי הקיים, וכדי למנוע כל ערעור של היציבות הכלכלית, שהיא תנאי להמשך הפריחה הכלכלית שלהם.

התיאוריה הנורמטיבית בחקר התקשורת¹⁴ רואה בעתונות פרופסיה, המפעילה מערכת של נורמות מקצועיות ברוח "האחריות החברתית" כבסיס לתפקודה. על פי דגם זה אין אמצעי התקשורת כפופים לצנזורה מוקדמת ולאישורה המוקדם כתנאי לפרסום, אולם על כתפי התקשורת עצמה מוטלת האחריות להימנע מפרסומים הנוגדים את החוק, פוגעים בנורמות מוסריות או מסכנים את ביטחון המדינה והציבור. למרות שהמדינה והשלטון אינם מפעילים צנזורה מוקדמת, הם שומרים בידיהם יכולת ענישה בדיעבד, ואמצעי תקשורת שלא יפעלו ברוח "האחריות החברתית" עלולים לעמוד לדין. ראוי לציין כי הדגם האמור תפור, במידה רבה, לפי מידותיה של החברה האמריקנית, שבה מעוגן חופש העתונות בתיקון הראשון לחוקה, ובמידה פחותה

שלא לשרד תוכנית העוסקת בהומוסקסואליות בקרב בני נוער (החלטה שמניעה הם דתיים ומוסריים-חברתיים גם יחד).³⁰ ההסכם בין החברות פוסטר מדיה תלרוף לבין הוועד למניעת פרסומי שחץ - ואשר על פי מתחייבות החברות להסיר את שלטי החוצות, כאשר מתעורר חשד בקרב החרדים כי בפרסומים אלה יש משום תועבה³¹ - הוא דוגמה להסכם ולשיתוף פעולה ברמת הארגון, דוגמאות להגבלות עצמיות על ידי ארגון תקשורת בודד - תחנת שידור, עתון וכו' - כאשר הכללים וההנחיות חלים אך ורק על הארגון הקובע אותם ועל עובדיו, הן: "מסמך נקדי" ברשות השידור,³² "קווים מנחים לעבודת המפיקים" של שירות השידור הבריטי,³³ "סטנדרטים עתונאיים וכללי ביצוע" של שירות השידור הקנדי,³⁴ (CBS, 1993), המדריך הפנימי של היומן האמריקני ניו יורק טיימס,³⁵ "סגנון חדשות" של היומן החדשות,³⁶ קבצי הנחיות פנימיות של סוכנויות ידיעות בין לאומיות,³⁷ או הנחיות פנימיות של עתונים ותחנות טלוויזיה בארצות הברית בנושא סיקור אירועי טרור.³⁸ ההגבלות הפנימיות, הנקבעות על ידי ארגון תקשורת, יכולות לחול בתחום המידע, בתחום הפרסומות או בשניהם גם יחד, והן נועדו להבטיח שהעובדים לא יסוו מן הקו שנקבע על ידי הארגון ובעליו.

הרמה הרביעית, רמת הפרט, היא של איש התקשורת הבודד - עתונאי, מפיץ טלוויזיה ורדיו, עורך וכדומה. חוקים המטילים על הפרט מגבלות באיסוף מידע, באחזקתו, בהפצתו ובפרסומו הן דוגמה לצנזורה חיצונית. "הסכם הדברור", שהונהג בזמנו בין דובר צה"ל לבין כתבים צבאיים - ועל פיו נאות כל כתב לקבל על עצמו, מתוך הסכמה, הגבלות ופיקוח על תכני כתיבתו³⁹ - הוא דוגמה להסכם ברמה זו. צנזורה עצמית ברמת הפרט מאפיינת, למעשה, כל איש תקשורת המפנים ערכים מוסדיים או ארגוניים ופועל בהתאם להם, ובכך מנטרל את הצורך בקיומם של מנגנוני פיקוח אחרים, חיצוניים או פנימיים. חוקרים שונים כבר הצביעו על כך שבעת תהליך השוועות (gatekeeping) יש ועורכים ועתונאים וזנחים את השיקולים המקצועיים הטוהרים ומעדיפים על פניהם שיקולים או אינטרסים אחרים.⁴⁰

יש להבחין בהקשר זה בין סלקציה המבוצעת על ידי עורכים באמצעי התקשורת, לבין צנזורה עצמית. בעוד הסלקציה היא חלק בלתי נפרד מעבודתו של כל עורך, כאשר הוא מונחה על ידי נורמות מקצועיות משותפות ולעיתים גם על ידי כללי אתיקה מקצועית, הרי צנזורה עצמית משמעותה הימנעות מפרסום מתוך שיקולים חוץ מקצועיים.

אבחנה נוספת, התקפה לגבי כל סוגי הצנזורה, היא בין המטרות והמניעים של מפעיל הצנזורה לבין האמצעים והכלים המופעלים לשם השגת מטרת אלה. כך, כדוגמה, ייתכן שימוש בכלי ביטחוני-צבאי (כמו הצנזורה הצבאית בישראל) כדי לבצע צנזורה שמטרתה פוליטית.⁴¹ בה במידה, ייתכן שימוש באמצעים דתיים (כמו חרם) כדי להשיג, באמצעות הצנזורה, מטרות פוליטיות.

צנזורה מסוג חדש: צנזורה כלכלית

נוסף לארבעת הסוגים המוכרים של צנזורה אנו מציעים לזהות, כאמור, סוג חמישי - צנזורה כלכלית, שמשמעותה: מגיעת פרסום מידע שיש בו כדי לפגוע באינטרסים הכלכליים-עסקיים של מפעיל הצנזורה, או

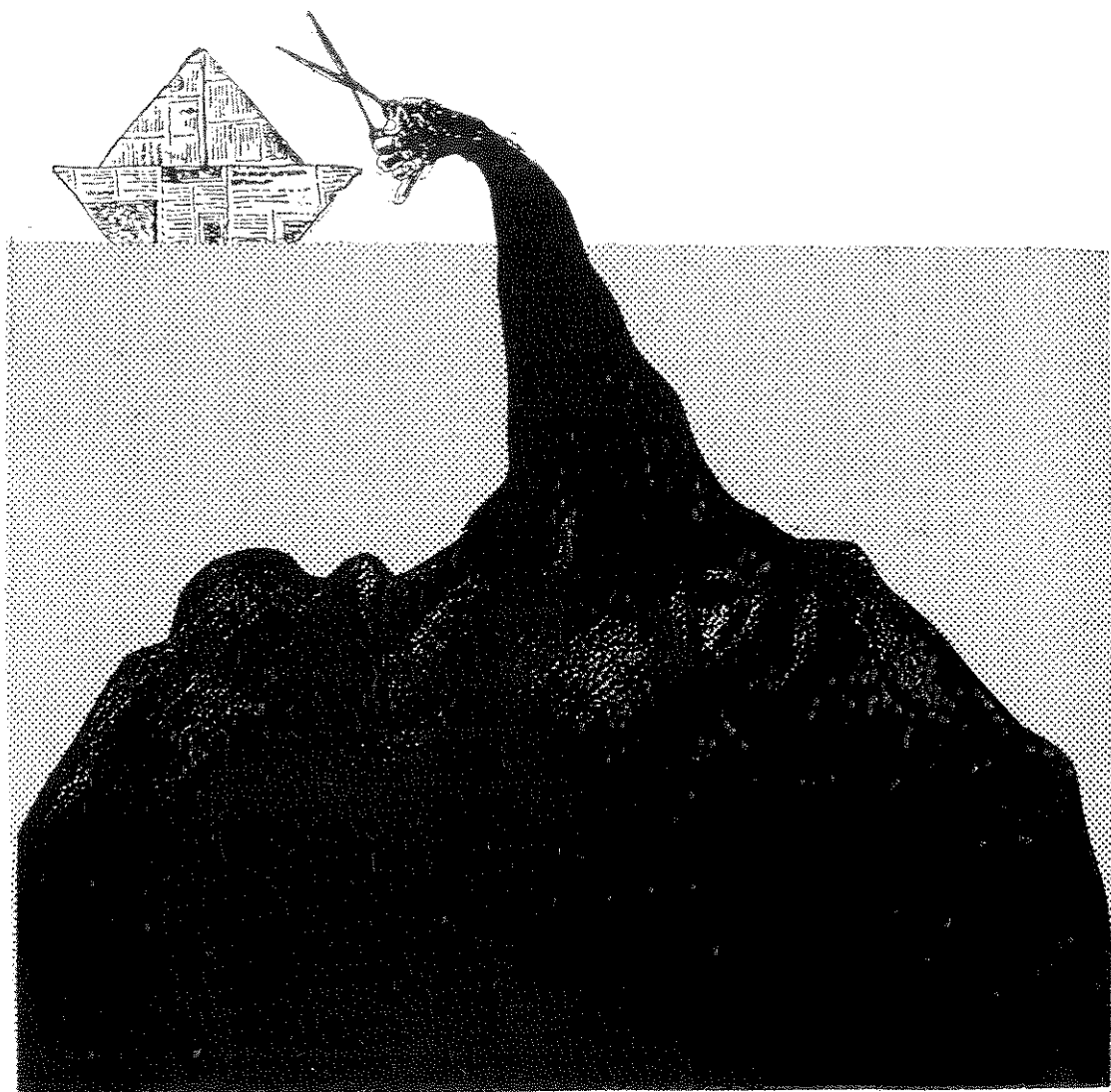
כפייה אחרת; השני - צנזורה פנימית-עצמית, שמשמעותה הגבלות שאמצעי התקשורת מטילים על עצמם מרצון; והשלישי - הסכמה (או שיתוף פעולה) באמצעות הסכמים והסדרים שונים, אם קבועים וממוסדים ואם אד-הוק לנושא מסוים, בין הממשלה או גופים אחרים לבין אמצעי התקשורת, ואשר תכליתם למנוע פרסומים מזיקים, ללא שימוש בחוק ובאמצעים אחרים מצד אחד וללא הטלת נטל האחריות על כתפי התקשורת לבדה מצד שני.

ההסכם, או שיתוף הפעולה, משלב את שני הסוגים הראשונים של הצנזורה, כאשר המקור החיצוני מרכז את עוצמת הצנזורה שביקש להפעיל, וזאת בתמורה לנכונות של אמצעי התקשורת לקבל את הצנזורה החיצונית ו/או להפעיל צנזורה עצמית. צנזורה-מתוך-הסכם עשויה גם להוות שילוב בין מטרות ומניעים שונים של הצדדים השותפים להסכם. כך, כדוגמה, אפשר שהמניעים של הגורם החיצוני, שעמו מגיעים אמצעי התקשורת להסכם, הם פוליטיים, דתיים, ביטחוניים או מוסריים, אך לאמצעי התקשורת יש מניע אחר - בעיקר כלכלי. הפעלת הצנזורה, היא מקורה אשר היא, יכולה להתבצע, בהכללה, בארבע רמות: רמת מוסד התקשורת; רמת המדיום (כלומר, כלל ארגוני תקשורת השייכים למדיום מסוים, כמו עתונות כתובה, רדיו או טלוויזיה); רמת ארגון התקשורת ורמת הפרט.

הרמה הראשונה היא של מוסד התקשורת כולו. חוקים הנוגעים לכלל אמצעי התקשורת (כמו תקנות ההגנה לשעת חירום, המקנות תוקף חוקי לפעולת הצנזורה בישראל), או הגבלות חוקיות אחרות (כמו האיסור שהוטל בזמנו בבריטניה על שידור קולותיהם של מנהיגי המחתרת האירית), הם דוגמה לצנזורה חיצונית (ובמקרה זה: ממניעים ביטחוניים) על המוסד כולו. ההסכם להפעלת הצנזורה בישראל, שהוא בבחינת "הסדר מתליף חוק",⁴² הוא דוגמה להסכם ברמת המוסד, ואילו הגבלות עצמיות הנקבעות, למשל, על ידי מועצת העתונות - הנתפשת כ"גוף העליון של מוסד התקשורת בישראל"⁴³ - הן דוגמה לצנזורה פנימית-עצמית ברמה זו.

ברמה השנייה, רמת המדיום, מופיעה הצנזורה החיצונית, למשל, בצורת חוק. דוגמה לכך היא פקודת סרטי הראינוע משנת 1927, המסדירה את פעולת הצנזורה על סרטים בישראל (שהמניע העיקרי לקיומה הוא מוסרי-חברתי). דוגמה להסכם, הלכה למעשה, אפשר לראות ב"ועדת התלונות של העתונות הבריטית" (PCC),⁴⁴ שהוקמה ב-1990 כמעין הסכם-של-פשרה בין העתונות לבין הממשלה, שנועד למנוע חקיקה חיצונית מגבילה באמצעות הקמת מנגנון פיקוח פנימי.⁴⁵ דוגמה לצנזורה עצמית פנימית ברמת המדיום אפשר לראות בתקנון הפיקוח העצמי של תעשיית הקולנוע בארצות הברית,⁴⁶ או בפעילותן של מועצות עתונות שונות בעולם הכוללות רק מדיום אחד (בדרך כלל, עתונות כתובה).⁴⁷

מן הראוי להדגיש כי ההסכמים, אם ברמת המוסד אם ברמת המדיום, יצרו מנגנוני פיקוח פנימיים שנועדו למנוע הפעלת פיקוח חיצוני, במיוחד בנושאים הנוגעים לענייני מוסד או להגנת הפרטיות. גם ברמה השלישית, רמת הארגון, יכולות ההגבלות להיקבע מכוח החוק. דוגמה לכך הם הכללים המסדירים את פעולת הטלוויזיה בכבלים, שלא במישור החוקי, המאפשרים גם פיקוח תוכני, קרי: הפעלת צנזורה. דוגמה אחרת היא הוראתו של שר החינוך והתרבות לטלוויזיה החינוכית

בעיקר על ידי השלטון כלפי אמצעי התקשורת. ביטוי בולט לכך אפשר למצוא, למשל, בהגדרות לקסיקוגרפיות. מילון אוקספורד מגדיר את המונח צנזור (צנזורה) כלהלן: "רישוי חוקי, או הגבלה על פרסום ספרים, מתוזות, חדשות או מידע צבאי, מטעמים של אי מוסריות, המרדה או אי הלימה".¹ ואילו מילון אבן שושן לשפה העברית מגדיר את המונח צנזורה כך: "1. ביקורת ממשלתית של פרסומים בדפוס, של מכתבים וכיוצא בהם, כדי לבדוק אם אין בהם דברים האסורים בפרסום; צנזורה צבאית על מכתבים, צנזורה על העיתונות; 2. מוסד ממשלתי המטפל בביקורת דברים שבדפוס או

מאת: אריה שניידר

במכתבים". את פעולת הצנזור מגדיר המילון במילים הבאות: "ערך צנזורה, בדק מכתבים או פרסומים אם אין בהם פסול לביטחון המדינה, למוסר החברתי וכדומה".²

למעשה, אפשר אף לומר שהמונח "צנזורה" נוכס, בתפישה הליברלית-דמוקרטית, אך ורק לצורך התייחסות למשטרים שאינם דמוקרטיים. מכאן, שבמשטרים דמוקרטיים, המושתתים על עקרונות החופש, לא תיתכן, מעצם מהותם של משטרים כאלה, צנזורה מכל סוג שהוא, כולל צנזורה כלכלית; או במילים אחרות: במשטר הדוגל בקיומה של כלכלה חופשית לא תיתכן כלל צנזורה כלכלית. גם דוברים של הגישה הפוליטית-כלכלית בחקר התקשורת, שהיו מהראשונים לזהות את הקשר שבין תקשורת וכלכלה, התמקדו בהשפעות של קשר זה על יכולת אמצעי התקשורת לבקר את המוסד הפוליטי ולפקח עליו, והתעלמו לחלוטין מההשפעה על יכולתם לבקר את המוסד הכלכלי ולפקח עליו.

לקדם את האינטרסים הכלכליים-עסקיים של מתחריו. כמו כל אחד מהדפוסים האחרים של צנזורה שהוזכרו לעיל, גם הצנזורה הכלכלית, שהתפתחה הואצה במיוחד בשני העשורים האחרונים של המאה ה-20, היא רב-ממדית, כלומר - ייתכנו לה מקורות שונים וניתן להפעילה ברמות שונות.

למען הדיוק ההיסטורי יש לציין שהפעלת צנזורה שמטרתה כלכלית אינה דבר חדש. אמצעי התקשורת נולדו כעסקים פרטיים, ויש שבעליהם השתמשו בהם לקידום עסקיהם, תוך הפעלה מעשית של צנזורה עצמית. הדברים נכונים גם לגבי העתונות העברית בארץ-ישראל בראשית ימיה.³

מדוע אפוא לא זוהתה עד כה פעילות זו כ"צנזורה"? שלושה הסברים לכך:

ראשית, ברמה האקדמית והאינטלקטואלית, אפשר שהתשובה טמונה, מבחינה היסטורית, בראיית הצנזורה כגוף ממסדי, המופעל

שנית, ברמה המחקרית-אמפירית, לא זכתה כלכלת התקשורת, שהצנזורה הכלכלית היא אחד ההיבטים שלה, לתשומת לב ראויה עד לעשורים האחרונים של המאה ה-20.⁴⁶ חוקרי התקשורת התמקדו עד אז, בעיקר, בהיבטים התפקודיים-מקצועיים של אמצעי התקשורת, או ביחסי הגומלין בינם לבין המדינה והמערכת הפוליטית, ואך מעט בהיבטים הכלכליים הקשורים לפעולת אמצעי התקשורת, או ביחסי הגומלין שבינם לבין המערכת הכלכלית. אפשר שהתעלמות זו נובעת גם מנאיביות של החוקרים, שהאמינו בקיומה של ההפרדה הקלסית בין ה"כנסייה" ל"מדינה" - קרי: בין המערכת העתונאית-מקצועית לבין המערכת הכלכלית-הניהולית - ובהיעדר כל השפעה מצד אנשי הכלכלה על תפקודם של אנשי המקצוע.

שלישית, אנשי התקשורת עצמם לא נטו לזהות את הצנזורה הכלכלית כצנזורה. הם ראו בהפעלת צנזורה כלכלית חיזונית רק מקרה פרטי של הפעלת לחצים, שתכליתם להשפיע על תכני התקשורת. ואילו צנזורה פנימית שהופעלה על ידי הבעלים נתפשה, בדרך כלל, כמהלך טקטי שנועד לבסס את היציבות הכלכלית, כדי לאפשר לארגון התקשורת לפעול בעתיד אך ורק לפי שיקולים מקצועיים. הבעלים נתפשו, לפיכך, כמי שרוצים את טובת הארגון, ולא כמי שיש לראותם כ"אויב מבפנים".⁴⁶ יתרה מזאת, אנשי התקשורת ראו את תפקידם העיקרי לשמש כ"כלב השמירה של הדמוקרטיה" - כלומר, לפקח על השלטון ועל פעולותיו - והנכונות להיכנע לצנזורה הכלכלית הפנימית, אף שלא הוגדרה ככזו, נראתה להם כויתור מחויב כדי לאפשר להם למלא את שליחותם החברתית. מצד שני, אנשי התקשורת גם סירבו להודות בגלוי בקיומה של הצנזורה הכלכלית הפנימית, בין משום שראו בכך חשיפת סודות עסקיים של מקום עבודתם, ובין אם חששו שהדבר יגרום לפיטורייהם.

תקשורת וכלכלה במאה ה-21

המציאות המקרו-כלכלית החדשה, ברמה לאומית וגלובלית, מחייבת עיון מחודש בסוגיית הקשר והזיקה בין תקשורת המונים וכלכלה, שהצנזורה הכלכלית היא, כאמור, אחד הביטויים המעשיים שלה. התמורות שיצרה מציאות זו התרחשו בשלושה מישורים: יחסי הגומלין בין המדינה והחברה לבין אמצעי התקשורת, הטכנולוגיה של התקשורת וכן המבנה והתפקוד של מוסד התקשורת.

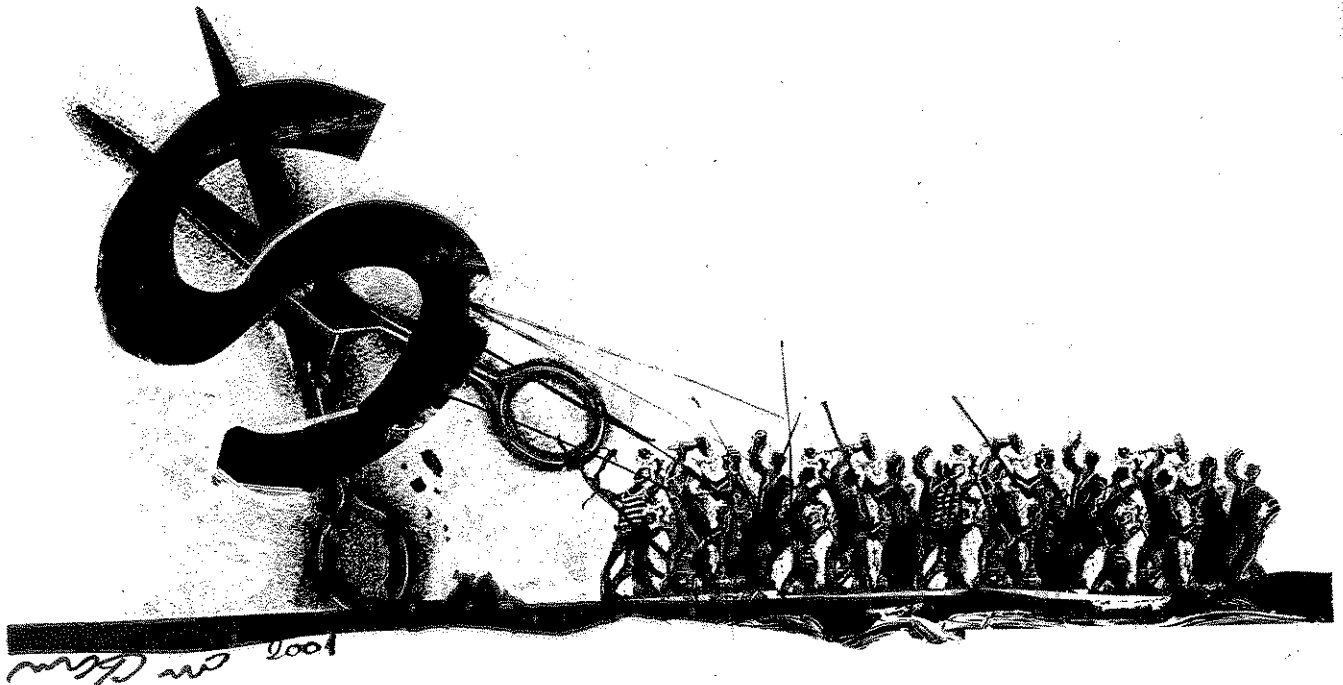
בתחום יחסי מדינה-חברה, וממילא בתחום יחסי מדינה-תקשורת, חלו תמורות מפליגות. מעמדה של מדינת הלאום נחלש,⁴⁷ לא רק כלפי חוץ, בעיקר עם צמיחת גושים פוליטיים-כלכליים גדולים כמו הקהילייה האירופית או "מועדון השמונה", אלא גם כלפי פנים. מדיניות ההפרטה, שאומצה במדינות רבות, עודדה הקמת אלפי תחנות שידור חדשות ברחבי העולם, תוך ויתור על הפיקוח מצד המדינה על ערוצי התקשורת, או לפחות תוך צמצום משמעותי שלו. תפישת מדינת הלאום החד ממדיית פינתה בהדרגה את מקומה לתפישה רב לאומית ורב תרבותית, המעודדת מצדה תהליכי לוקליזציה והתפתחות של קהילות חברתיות-תרבותיות בתוך מדינת הלאום.⁴⁸ במדינה רב תרבותית עשוי כל ניסיון להפעיל צנזורה להיתקל בהתנגדות רחבה, משום שצנזורה במהותה מונעת השמעת דעות תריגות ושונות.

חידושי הטכנולוגיה שטששו את הגבולות הוותיקים והמוכרים לא

רק בין אמצעי תקשורת המונים לבין אמצעי תקשורת בין אישית (טלקומוניקציה), אלא גם בין אמצעי התקשורת עצמם. המחשב הביתי והאינטרנט יכולים לשמש גם לצפייה בשידורי טלוויזיה, להאזנה לשידורי רדיו, לקריאת עתון, להאזנה למוסיקה ולשיחות טלפון. מקלט הטלוויזיה יכול לשמש כערוץ תקשורת בין אישי ואפילו מכשיר הטלפון הסלולרי יכול לקלוט מידע מערוצים שונים ומגוונים. הטכנולוגיה פרצה לא רק גבולות טכניים, היא גם פתחה אופקים כלכליים חדשים בפני יזמים פרטיים. אמצעי התקשורת הוותיקים מיהרו לצעוד בנתיב ההודמנויות העסקיות שנפתח בפניהם, וכמוהם עשו בעלים של חברות טלקומוניקציה וכן אנשי-עסקים מתחומים אחרים שהאמינו כי העתיד הכלכלי טמון בעידן הוט קום, שבו ישתלבו כל אמצעי הקומוניקציה והטלקומוניקציה גם יחד, כשהם מוזקים את הגבולות המדיניים והופכים את התקשורת לתעשייה על לאומית ואל לאומית.

ברמה המבנית-תפקודית של אמצעי התקשורת אפשר להצביע על מספר תהליכים. הבולט ביניהם הוא תהליך הריכוזיות, שמשמעותו: הבעלות על יותר ויותר אמצעי תקשורת מתרכזת בידי פחות ופחות יזמים. שפע דוגמאות מלמדות על כך. בראשית המאה ה-20 היו בארצות הברית כאלפיים עתונים יומיים, שכמעט כל אחד מהם היה בבעלות נפרדת, אך בשלהי המאה הצטמצם מספר העתונים לכדי 1,700 והבעלות עליהם התרכזה בידי כ-400 יזמים בלבד. בראשית שנות ה-80 הצביע חוקר התקשורת האמריקני, בן בגדיקיאן, כי השליטה על שוק התקשורת בארצות הברית מרוכזת בידיהם של כ-50 תאגידים, אך בתוך שני עשורים נצטמצם מספרם לשישה בלבד.⁴⁹ התופעה לא פסחה גם על ישראל, שבה התרכז שוק התקשורת הישראלי בהדרגה בידיהן של חמש-שש משפחות.

השליטה של כל אחת ממשפחות אלו אינה רק במדיום אחד. הרחבת העסקים ממדיום אחד לערוצי מדיה נוספים משקפת תהליך נוסף - התפתחות הבעלות הצולבת. פירושו של מונח זה הוא שליטה של גורם כלכלי-עסקי אחד על סוגים שונים של ערוצי תקשורת המונים (למשל עתון יומי + תחנת טלוויזיה ועוד). כתוצאה מהאצת התהליך הזה שולטים היום "ברוני התקשורת" הגדולים בישראל, כמו במדינות רבות בעולם, על מרבית אמצעי התקשורת הגדולים והנפוצים. תאגיד ידיעות אחרונות שבשליטת משפחת מוזס, שולט, או שותף לשליטה, בשני ימונים (ידיעות אחרונות וסטטי), בעתון מקוון (YNET), במספר כתבי עת (וביניהם: לאשה, פנאי פלוס, ראש אחד, משקפיים ועולם האשה), ברשת מקומונים (וביניהם: תל אביב, ירושלים ועוד), בחברת לשילוט חוצות (נוד), בחברה למוסיקה (אנ.אמ.טי), בחברה זכיינית בטלוויזיה בכבלים (ערוצי זהב), בחברה זכיינית בערוץ השני של הטלוויזיה (רשת), בהוצאת ספרים (ספרי ידיעות אחרונות) ועוד. תאגיד מעריב, שבשליטת משפחת נמרודי, שולט, או שותף לשליטה, בזימון מעריב, ברשת מקומונים (וביניהם: זמן תל אביב, כאן ירושלים ועוד), במספר כתבי-עת (וביניהם: מעריב לנוער, מעריב לילדים, את, נשיונל גיאוגרפיק, שם המשחק, רייטינג ועוד), בחברה זכיינית בטלוויזיה בכבלים (מת"ב), בחברה זכיינית בערוץ השני של הטלוויזיה (טלעד), בחברה למוסיקה (הד ארצי), בהוצאת ספרים (ספריית מעריב), בחברה לשילוט חוצות (רפיד) ועוד. תאגיד הארץ, שבשליטת משפחת שוקן, שולט, או שותף לשליטה, בזימון הארץ, ברשת מקומונים

המודרניות, כאשר במקרים רבים הם עצמם אחראים לפיתוחן של טכנולוגיות אלה. בגלל השליטה על הערוץ ועל התוכן גם יחד, אין הבעלים של המגה מדיה ועובדיהם ממלאים רק את התפקיד הקלטי של "שוער" (Gatekeeper)⁵⁹ ברמה התכנית, אלא הם יכולים גם לפעול כצנזורים ברמה הפיזית ולאשר ו/או למנוע כניסה של מתחרי תוכן לערוצים שבשליטתם.

התהליך הרביעי הוא התפתחות תאגידי הענק הבין לאומיים, בתחום התקשורת כמו בתחומים אחרים. תאגידים אלה בולעים לתוכם, כמו מפלצות שאינן יודעות שובע, חברות לאומיות ובין לאומיות. תאגידי הענק, המוחקים את הגבולות הפיזיים והמדיניים, גורמים לכך שהחברות הנמצאות בשליטתם מונעות מכוח אינטרסים כלכליים-גלובליים, תוך הינתקות משיקולים לאומיים או לוקליים.

התהליך החמישי הוא היחלשות מעמדה של התקשורת הציבורית. לתהליך זה יש שני ביטויים: האחד, גזירתה של העתונות המפלגתית בכל העולם המערבי, והשני - היחלשות, עד כדי סכנה קיומית, של השידור הציבורי, ובעיקר באירופה. העתונות המפלגתית-האידיאית, שתפשה במשך דורות מקום מרכזי על מפת התקשורת במדינות מערביות, התחסלה בהדרגה⁶⁰ ופינתה את שוק העתונות לשליטה כמעט מוחלטת של העתונות הפרטית-המסחרית. כך אירע גם בישראל.⁶¹ השידור הציבורי, שנהנה במשך עשרות שנים ממעמד מונופוליסטי במדינות מערביות רבות, כשהוא מושררר מלחצי כלכלת השוק, נחשף לתחרות מצד תחנות טלוויזיה ורדיו פרטיות, שהוקמו כחלק ממדיניות מקיפה של הפרטה ועידוד תחרות כלכלית.

התהליך השישי הוא המעבר מבעלות פרטית ומשפחתית על

ובניהם: העיר, כל העיר, צומת השרון ועוד), בהוצאת ספרים (הוצאת שוקן), ברשת מקוונת (IOL), בעתון אלקטרוני (דה מרקר), בירחון (דה מרקר) ועוד. אליעזר פישמן, השותף לבעלות על היומון הכלכלי גלובס, שותף גם בידיעות אחרונות וכן בחברת עדוצי זהב.

התהליך השלישי הוא הדיפוזיות התחומית, שמשמעותה טשטוש קווי התיחום בין תעשיית תקשורת ההמונים לבין תעשיות ושירותים אחרים. תאגידים רבים בלעו לתוכם עסקי תקשורת, ובמקרים אחרים הרחיבו אמצעי התקשורת את עסקיהם לתחומים אחרים. העסקים של התאגידים החדשים הללו חובקים גם את תחומי הבידור והטלקומוניקציה ולעתים קרובות גם תחומים אחרים של תעשייה או שירותים. התאגיד התעשייתי הענק פיאט באיטליה, החולש גם על עסקי תקשורת מסופעים,⁶² הוא רק דוגמה בולטת אחת לכך. חברת הכשרת היישוב, הנמצאת בשליטת משפחת נמרודי, אינה עוסקת רק בעסקי תקשורת המונים (היומון מעריב, שבועונים וירחונים, הוצאת ספרים, חברת מוסיקה, שותפות בחברה לטלוויזיה בכבלים ושותפות בחברה זכיינית בערוץ השני בטלוויזיה), אלא גם בעסקי נדל"ן, ביטוח, מלונאות ושירותי בריאות. עסקיו של אליעזר פישמן - השותף לבעלות על היומונים ידיעות אחרונות וגלובס וכן בחברות זכייניות בערוץ השני ובטלוויזיה בכבלים - מסתעפים לתחומי הבנייה, הנדל"ן, המסחר והשירותים. לחברת דיסקונט השקעות, המחזיקה בין השאר בכמהצית המניות של חברת הטלוויזיה בכבלים תבל, שלווחות עסקיות מסועפות בתחומי הבנקאות, התעשייה, המסחר והשירותים.

תאגידי הענק - או "המגה מדיה", כהגדרתו של אֶלְגֶר - שולטים לא רק בתכנים המועברים באמצעותם, אלא גם בטכנולוגיות

התקשורת הפרטיים-המסחריים בשני מקורות מימון בלעדיים, מכירות ופרסומת, כאשר במקרים רבים התלות היא במקור אחד בלבד. מפרסמים. להיקף החשיפה לאמצעי התקשורת יש משמעות קיומית מבחינתם, מאחר ויש בו כדי לקבוע את הביקוש לפרסומת ואת מחירה, ככל שהחשיפה גבוהה יותר, כך יכול אמצעי התקשורת להציע למפרסמים ערוץ גישה לקהל יותר גדול, ובהתאם לכך גם לתבוע מחיר הולם. כדי ליצור קהלים גדולים משתדלים אפוא אמצעי התקשורת לייצר תכנים הפונים אל המכנה המשותף הרחב ביותר, תוך ניפוי תכנים שנויים במחלוקת או כאלה הפונים רק לתת קבוצות באוכלוסייה הכללית.

כל אחד מהתהליכים האלה גורם, ישירות ובעקיפין, להפעלתה של צנזורה כלכלית, ובמקרים רבים אף יוצק את התשתית המצדיקה את קיומה. התחרות החריפה על קהלי הקוראים, הצופים והמאזינים היא כלכלית במהותה. התכנים הם רק אמצעי להשגת היעדים הכלכליים. לבעלים יש אינטרס לשלוט בתכנים, כמו בכל משאב חיוני אחר המבטיח את הפעילות הסדירה. וכפי שהם עשויים לנסות ולהסיר כל מכשול מינהלי, ייצורי או שיווקי הפוגע בהשגת התכליות הכלכליות, כך הם עשויים לנסות ולהסיר - קרי: להפעיל צנזורה - כל מכשול תכני.

צנזורה כלכלית – הלכה למעשה

צנזורה כלכלית, מעצם אופיה ומהותה, קשה לאיתור ולזיהוי. מעטים המקרים שמפעיליה של צנזורה כוו יודו בגלוי כי גרמו למניעת פרסומים העלולים לפגוע באינטרסים הכלכליים שלהם. גם אמצעי התקשורת ואנשי התקשורת אינם נוטים, בדרך כלל, להודות בקיומה של צנזורה כלכלית, והם יעדיפו להסביר את ההימנעות מפרסום כשעות ולא ככביעה לצנזורה, שפירושה הוא *הטיה*,⁵⁶ ולמעשה חוסר מקצועיות ואף פגיעה באתיקה המקצועית. בהודאה בקיום הצנזורה יש גם משום חשיפת סודות ממקום העבודה, ואנשי תקשורת אינם ששים לעשות זאת ולו רק מחשש שהדבר יגרום לפיטוריהם⁵⁷ או יפגע בסיכוייהם למצוא תעסוקה הולמת בעתיד.

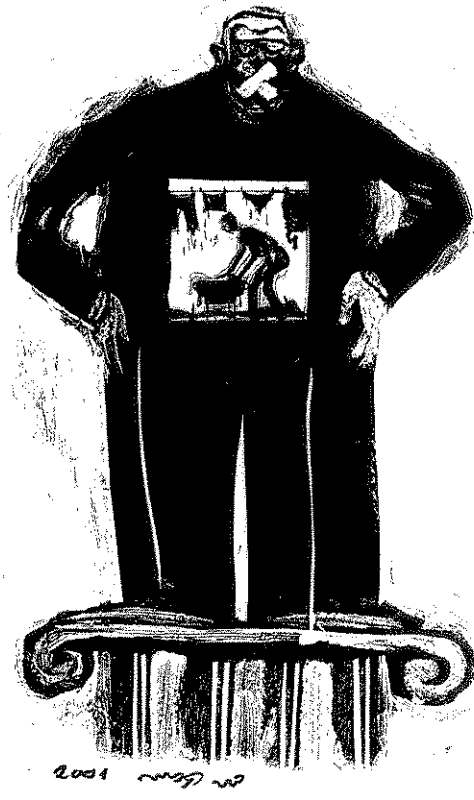
מרבית חוקרי כלכלת התקשורת העוסקים בסוגיית הצנזורה הכלכלית החיצונית, גם אם אינה מכונה תמיד בשם זה, מתמקדים בעיקר בלחצים המופעלים מצד המפרסמים. החוקר האמריקני אדווין בייקר אף ניסח זאת במילים בוטות: "הפרסומת פועלת כמנגנון פיקוח חברתי שלעתיים קרובות היא יעילה יותר מהצנזורה הממשלתית בהגבלת חופש העתונות".⁵⁸ אולם, מרבית החוקרים אינם מבחינים למעשה בין לחצים שתכליתם למנוע פרסום - שאם הם מצליחים יש לראותם כצנזורה - לבין לחצים שמטרתם לקדם פרסומים, שאין לראות בהם משום צנזורה.

דוגמה בולטת לצנזורה כלכלית - ובמקרה זה ברמת הארגון - היא ההימנעות של העתונות האמריקנית ככלל, ושל כתבי עת בפרט, מדיווח במשך עשרות שנים על הסכנות הגלומות בעישון, וזאת בגלל לחצייהן של חברות הטבק.⁵⁹ כך, לדוגמה, הפעיל השבועון טיים בשנת 1985 צנזורה על מידע שסופק לשבועון על ידי האקדמיה האמריקנית של רופאי משפחה ואשר עסק בסכנות הכרוכות בעישון. המידע נועד

אמצעי התקשורת לבעלות תאגידית. הבעלים הפרטיים והמשפחתיים יכלו לנהל את עסקיהם מבלי שהיו מחויבים בדיווחים עסקיים קבועים על הצלחתם או אי הצלחתם. הם ראו באמצעי התקשורת שבשליטתם לא רק עסק, אלא גם מסורת משפחתית, ששימורה וטיפוחה אינם נמדדים רק בערכים כספיים. ההצלחה של התאגידים, שהמניות של מרביתם נסחרות בבורסה, עומדת במבחן יומיומי. מנהלי התאגידים, המחויבים רק למבחן "השורה התחתונה" של המאזן העסקי, רואים באמצעי התקשורת שאותו הם מנהלים עסק ככל עסק אחר והצלחתם היא מפתח לתפקיד הבא בעולם העסקים. הסמן הראשון של תהליך זה היה העתון מעריב, שכשליש ממניותיו הונפקו במחצית הראשונה של שנות ה-90 בבורסה לניירות ערך בתל אביב. בשנים שלאחר מכן הונפקו מניות של חברות נוספות ש"ברוני התקשורת" שותפים לבעלות עליהן, וביניהן: זכינית הערוץ השני של הטלוויזיה טלעד, חברת הטלוויזיה בכבלים מת"ב ועוד. עסקי תקשורת אחרים הגיעו גם הם לבורסה, משום שבין בעליהם נמצאים תאגידים שמניותיהם נסחרות בבורסה, וביניהם: *דיסקונט השקעות*, *פועלים השקעות*, *הראל-שילוח*, *עלית ועוד*.

התהליך השביעי, שהוא כשלעצמו פועל-יוצא של השינויים המבניים, הוא השינוי התכני באמצעי התקשורת. תקשורת ההמונים נהפכה לתעשיית ענק משולבת של בידור וחדשות, שכל תכליתה למקסם את הרווחים, והיא מנתבת את פעולותיה לפי מבחני המדרוג

(רייטינג) והפופולריות. משקלן של החדשות "הקשות" נחלש, גבר משקלן של החדשות "הרכות" ושל הסיפורים האנושיים למיניהם וטוטו הגבולות בין חדשות לבין בידור.⁶⁰ השינויים התכניים אינם מקריים. בעוד שאמצעי התקשורת הציבוריים ניוונו מהקופה הציבורית או מדמי אגרה, תלויים אמצעי

להיכלל במוסף פרסומי מיוחד שהוקדש לנושאי בריאות, שבו שובצו לא פחות משבעה עמודי פרסומת של חברות טבק.⁶⁰ כמו במקרים אחרים יש קושי לזהות, בגלל היעדר מידע מספיק, כיצד בדיוק הופעלה הצנזורה במקרה זה. האם היה זה בתגובה לתביעה מפורשת של יצרני סיגריות (ואם כך, הרי זו צנזורה היצונית), או האם הייתה זו החלטה פנימית של העתון כדי למנוע לחצים היצוניים (ואם כך, הרי זו צנזורה עצמית), ואולי היה זה הסכם בין שני הצדדים?

למעשה, אפשר להבחין בין שתי שיטות של צנזורה כלכלית היצונית: "השיטה החיובית" או "שיטת הגזר", ו"השיטה השלילית", או "שיטת המקל". צנזורה מן הסוג הראשון מופעלת באמצעות מתן חיזוקים חיוביים - בדרך כלל: הזרמת מודעות, או קנייה מרוכזת של מנויים - כדי להשיג את האפקט המבוקש של מניעת פרסום. צנזורה מן הסוג השני מופעלת באמצעות חיזוקים שליליים - ביטול מודעות, איום בחרם מודעות, ביטול מנויים וכדומה - כדי להשיג אפקט דומה. ברמת הפרט עשויה "שיטת הגזר" להתבצע גם באמצעות שוחד או טובות הנאה אחרות לעתונאי, כדי שימנע מפרסום מידע לא רצוי. יש להדגיש, בהקשר זה, את הצורך בשלוש אבחנות מקדמיות: א. שימוש באמצעים כלכליים למימושה של צנזורה למטרות אחרות, לבין צנזורה שמטרתה כלכלית. שימוש באמצעים כלכליים להשגת מטרות אחרות - פוליטיות, דתיות, מוסריות או ביטחוניות - נפוץ כמעט מראשית ימיה של תקשורת המונים, קרי: אחרי המצאת הדפוס. רישוי עתונים, הטלת מסי קנייה על עתונים ועל מודעות, חרם מודעות על עתונים ולחלופין, שיחוד עתונים ועתונאים - כל אלה הן רק דוגמאות לצנזורה המופעלת תוך כדי שימוש באמצעים כלכליים כדי להשיג מטרות שאינן כלכליות. צנזורה כלכלית, לעומת זאת, מופעלת, כאמור, ממניעים כלכליים והיא נועדה להשגת תכליות כלכליות-עסקיות.

דוגמה בולטת להבדל שבין שימוש באמצעים כלכליים לבין צנזורה כלכלית היא פרשת חרם המודעות, שהוטל על היומון מעריב על ידי חברת כלל,⁶¹ בעקבות סדרת פרסומים שייחסו חשדות פליליים לראשי התאגיד הכלכלי. החרם נמשך למעלה משנה וגרם לעתון הפסדים כבדים. לבסוף הושג הסכם בין הצדדים, לפיו תחדש כלל את פרסום המודעות ואילו העתון יימנע מהמשך הפרסומים בנושא.⁶² לענייננו אפשר לראות במקרה זה כי כלל עשתה שימוש באמצעים כלכליים - והדבר נעשה שלא למטרות כלכליות - ואילו מעריב הפעיל צנזורה עצמית מנימוקים כלכליים.

ב. ההבחנה בין ניסיון להפעיל צנזורה לבין הפעלתה בפועל. ניסיון להפעלת צנזורה אינו אלא ניסיון להפעלת לחץ על אמצעי התקשורת, כדי להשפיע על תכניהם, או על דרך ההצגה של תכנים אלה. לחצים, המלווים לא אחת בחיזוקים חיוביים או שליליים, הם ממאפייני העשייה התקשורתית. כל ארגון של תקשורת המונים חשוף דרך קבע ללחצים, בעוצמות שונות, מצד גורמים שונים.⁶³ מרבית הלחצים מתגלים בדיעבד כלא אפקטיביים, ולפיכך רק לחצים שהביאו למניעת הפרסום הלא רצוי יכולים להיחשב לענייננו כצנזורה. מן

הטעם הזה אין אנו מקבלים את הגדרתו של קולינס הקובעת כי "צנזורה כלכלית פרטית מתרחשת כאשר המפרסם מכתוב, באופן רשמי או למעשה, מה הציבור ישמע או לא ישמע".⁶⁴ שכן, צנזורה לענייננו היא מניעת פרסום ולא לחץ שתכליתו להביא לפרסום. יתר על כן, קולינס מתמקד למעשה רק בסוג אחד של צנזורה - זו המופעלת על ידי מפרסמים - בעוד במציאות יש וצנזורה כזו מופעלת גם על ידי גורמים אחרים, ולא רק על ידי מפרסמים פרטיים.

ג. עיתוי הפעלת הלחצים. האם הלחצים, החיוביים או השליליים, הופעלו לפני הפרסום, או אחריו? ניסיונות למנוע את הפרסום שלא השיגו את יעדם אינם צנזורה, לפי ההגדרה המוצעת, אלא לחצים. לעומת זאת, לחצים שגרמו למניעת הפרסום אין לראותם עוד כלחצים, אלא כצנזורה. הדברים דומים לגבי לחצים שהופעלו אחרי הפרסום, משום שאפשר לראות בהם משום לחצים למניעת פרסומים עתידיים. לפיכך, ההבחנה אם הם נותרו בחזקת לחצים שלא נשאו פרי, או נהפכו לצנזורה של ממש, תוכל להתבצע רק כאשר אמצעי התקשורת

יפרסם פרסום נוסף, או יימנע מפרסום, הנוגע לגורם שהפעיל את הלחצים/צנזורה. בלחץ שלילי המופעל אחרי הפרסום, ואינו גורם למניעת פרסומים נוספים בעתיד, אפשר לראות לא רק משום לחץ גרידא, אלא גם כמעשה ענישה כלפי אמצעי התקשורת.

כל ניסיון לבחון הפעלת כל סוג של צנזורה כלפי אמצעי התקשורת ולאפיינה, מהייב קביעה מוקדמת של קטגוריות לאפיון הפעילות הצנזוריאלית. לשם כך נסתייע בטקסונומיה המבוססת על 12 קטגוריות. אלו אינן בהכרח קטגוריות דיכוטומיות. מרביתן מציגות קו רצף, שעליו אפשר למקם כל פעולה צנזוריאלית, בין אם היא בתחום הפוליטי, הדתי, המוסרי, הביטחוני או הכלכלי.⁶⁵ היישום של הטקסונומיה בתחום הכלכלי יהיה מוגבל, לפחות במסגרת הנוכחית, משום הקושי שצוין לעיל להביא דוגמאות מתועדות המעידות על קיומה של צנזורה כלכלית. אין פלא בכך. בישראל, כמו במדינות אחרות, אין "הצנזור הכלכלי" נוהג לדווח בפומבי על מעשיו. גם אמצעי התקשורת, שנכבדו לצנזורה הכלכלית – בדרך כלל, בתמורה למתן פרסומות – אינם חושפים עובדה זו.

ואלה הן הקטגוריות המוצעות לאפיון פעולתה של הצנזורה הכלכלית ולניתוחה:⁶⁶

העיוגן החוקי. האם הצנזורה פועלת מכוח חוק, המאפשר הטלה ממוסדת של הגבלות על אמצעי התקשורת, או שהיא פועלת שלא מתוקף חוקים ותקנות. ראוי לזכור כי חוקים המאפשרים צנזורה כלכלית קיימים לא רק במדינות לא דמוקרטיות, אלא גם במדינות דמוקרטיות. דוגמה לכך הן התקנות המסמיכות את הצנזורה הצבאית בישראל למנוע פרסומים העוסקים במלוות חוץ של המדינה⁶⁷ או בנושאים הקשורים לאספקת נפט.⁶⁸

אופן ההפעלה. האם הפעלת הצנזורה נעשית בדרכים חוקיות ולגיטימיות, או שהיא מופעלת תוך שימוש באמצעים לא חוקיים. בעוד שהפעלתה של הצנזורה במדינות לא דמוקרטיות מוסדרת, בדרך כלל, במסגרת החוק, הרי במדינות דמוקרטיות יש והפעלת הצנזורה נעשית לא רק באמצעות החוק או במסגרת החוק (למשל: הפגנות, חרם צרכנים או חרם מודעות) אלא גם בדרכים לא חוקיות (כדוגמה: אלימות נגד עיתונאים או איום בחרם).⁶⁹

השקיפות. האם הצנזורה מופעלת בגלוי, או תוך שימוש בדרכים עקיפות ואף סמויות. בדגמים המוכרים והוותיקים של צנזורה היא מופעלת בגלוי (למשל, על ידי הקמת מנגנון צנזורה המופעל רשמית על ידי השלטון או על ידי הממסד הדתי), אך היא יכולה להיות מופעלת, במיוחד בתחום הכלכלי, גם בצורה לא גלויה.⁷⁰

המיסוד. האם הצנזורה מופעלת על ידי ארגון ממוסד, או שהיא מבוצעת על ידי גוף אד חוקי ואולי אף על ידי יחיד או יחידים? הוועד למניעת פרסומי שחזן הוא דוגמה לארגון הפועל בצורה קבועה וממוסדת כדי להשפיע על תכני התקשורת, ולמעשה – כדי לצנזר תכנים לא רצויים.

הטקטיקה. האם הצנזורה מופעלת ישירות או בדרכים עקיפות? דוגמה תיאורטית לצנזורה עקיפה: מפעל הפיס מחליט להטיל חרם מודעות על אמצעי תקשורת אחד, כענישה על פרסומים ביקורתיים שפגעו במפעל ההגרלות, אולם החרם מהווה גם איתות לאמצעי תקשורת אחרים להימנע מפרסומים דומים, ואלה מצדם מפעילים צנזורה

פנימית, כדי לא להינזק כלכלית מחרם מודעות דומה. היעד. כלפי מי מופעלת הצנזורה? האם היעד הוא בעל המידע, ערוץ התקשורת, איש התקשורת (עורך, עיתונאי, מפיץ וכו'), המפרסם, סוכנות הפרסום, או המפיץ (דוכן עיתונים, בית-קילנוע ועוד)? המישור. האם האמצעים, שתכליתם להביא למניעת הפרסום, מופעלים במישור הפוליטי, הכלכלי, החוקי, החברתי או אחר? התוכן. האם הצנזורה מופעלת בתחום החדשות, הבידור והתרבות, או בתחום הפרסומות?

המדיים. האם הצנזורה מופעלת כלפי כלל אמצעי התקשורת, כלפי מדיום אחד, כלפי ערוצים מסוימים או כלפי ארגון תקשורת יחיד?

מי הנהנה? מי מפיץ תועלת, או עשוי ליהנות, מהפעלתה של הצנזורה? האם זה הציבור כולו, קבוצה או קהילה בתוכו (דתית, אתנית וכו'), קבוצת אינטרס (גילאית, מיננית, כלכלית ועוד) או אפילו יחידים?

האמצעים. האם מפעיל הצנזורה משתמש ב"גור" כלומר בתגמולים חיוביים (למשל: מתן מודעות בתמורה לאי פרסום), או ב"מקל", כלומר – בתגמולים שליליים (למשל: איום במניעת מודעות כאזהרה מפני פרסום).

ההצלחה. באיזו מידה פועלת הצנזורה הצליחה, כלומר – האם מניעת הפרסום הצליחה באופן מלא או חלקי? (פעולה שנכשלה לא תוגדר, כאמור, כצנזורה, אלא כלחץ שלא נשא פרי).

הטקסונומיה המוצעת מאפשרת לזהות כל מקרה של צנזורה, לאפיינו ולבחנו. יש בכך משום גיבוש מתווה למחקר אמפירי עתידי על צנזורה בכלל, ועל צנזורה כלכלית בפרט, אולם מחקר אמפירי כזה חורג מגבולות המאמר הנוכחי.

עובדי התקשורת - שותפים בעל-כורחם לקשר

האם יש במיעוט הדוגמאות הקונקרטיות לקיומה של צנזורה כלכלית בישראל כדי ללמד שצנזורה כזו אכן איננה קיימת ושאינן מהווה איום? לא בהכרח.

ראשית, הסכנה הגלומה בצנזורה כלכלית, כמו בכל צנזורה אחרת, הוא הפוטנציאל לקיומה ולהפעלתה. פוטנציאל כזה קיים בכל חברה, ובמיוחד בכזו המונעת על ידי כוחות השוק, ודי בכך כדי לחייב ערנות ציבורית ותקשורתית גם יחד. שנית, מפעילי הצנזורה הכלכלית אינם נוטים, כאמור, לספר על פעילותם, עד שדומה לעתים ש"היד הנעלמה" אינה מנווטת רק את הפעילות הכלכלית שלהם, אלא גם מעצבת את דפוסי הפעילות הצנזוריאלית שלהם. שלישית, דוגמאות מתועדות רבות מלמדות על ניסיונות להפעלת לחצים כלכליים על אמצעי התקשורת בישראל, או על הפעלת לחצים כאלה בפועל.⁷¹ המכנה המשותף לכל הדוגמאות הללו הוא שאמצעי התקשורת מדו מול הלחצים ולא נכבדו להם, אף אם הדבר היה כרוך בנוקים כלכליים. אולם, אין בדוגמאות הללו כדי ללמד על מקרים, שאפשר שהיו, שבהם נכבדו אמצעי התקשורת ללחצים הכלכליים החיצוניים, קרי: לצנזורה הכלכלית. רביעית, ניצני מחקרים אמפיריים שנערכו בישראל מלמדים שהדיון בנושא הצנזורה הכלכלית בישראל כבר חורג מהדיון התיאורטי, כך, כדוגמה, הצביע אחד המחקרים על כך שכל אחד

בעצם מהותה מונעת דעות חריגות ושונות. אמצעי התקשורת ידווחו על כל ניסיון כזה, יעלו אותו על סדר היום הציבורי ויתרמו להתפתחות שיח ציבורי בנושא. אולם, כאשר מדובר בצנזורה כלכלית, שאמצעי התקשורת שותפים לה – בין אם היא מופעלת עליהם, ובין אם הם עצמם מפעילים אותה – מעטים הסיכויים שהנושא יעלה על סדר היום הציבורי. אמצעי התקשורת, הנמצאים ברובם בבעלות פרטית, מתנהגים כקבוצת אינטרס מובהקת, שלמרות התחרות הפנימית בין חבריה, היא מקפידה שלא לכבס את הכביסה המלוכלכת בפומבי. התוצאה המעשית היא מעין קשר מעשי של שתיקה והשתקה, המונע כל דיון ציבורי בצנזורה הכלכלית.

גם עובדי התקשורת נהפכים, בעל כורחם, לשותפים לקשר זה. תקשורת ההמונים נהפכה לתעשיית ענק, המורכבת ברובה מפרולטריון עני הנושא עניו אל "הכוכבים", בתקווה לתפוס את מקומם. וכדי להשיג את היעד המקווה – המבטיח גם תגמולים כלכליים והברתיים – מוכנים רבים מהם לנעול במגירה את הערכים המקצועיים ואת האתיקה ולשתף פעולה עם הצנזורה והצנזורים.

הקול הכמעט יחיד העשוי להישמע ברמה הוא קולם של אמצעי התקשורת הציבוריים – הרדיו והטלוויזיה – אלא שחלקם על מפת התקשורת מצטמצם כל העת, מעמדם מתערער, עתידם אינו ברור וכדי להבטיח לעצמם שרידות יש והם נגררים לתחרות המידרוג במקום לתחרות בתחומי התוכן.

*

סכנת הצנזורה הכלכלית איננה עניין תיאורטי בלבד. גם אם אינה תמיד חשופה וגלויה, היא נעשית יותר ויותר מוחשית. בין אם היא מופעלת מבחון, ובעיקר על ידי מפרסמים, המנסים "להכתיב את התוכן"⁷³ של אמצעי התקשורת; ובין אם מקורה בבעלים של אמצעי התקשורת, שיש הרואים בהם את "האויב מבפנים"⁷⁴ כיצד ניתן להתמודד עם הצנזורה הכלכלית, שכמו קרחון מרביתה סמויה מן העין? אין לכך נוסחת-קסם. הדבר מחייב שורה של יזמות ופעולות בתחומים שונים.

ראשית, הגברת המודעות הציבורית לקיומה (המעשי או הפוטנציאלי) של צנזורה הכלכלית ולסכנות הגלומות בה ל"שוק החופשי של דעות ורעיונות" בחברה הדמוקרטית. יש דרכים שונות לעשות זאת, ומתקרים אמפיריים אקדמיים בלתי-תלויים עשויים אף הם לסייע בהעלאת הנושא על סדר היום הציבורי. אנו מקווים כי המסגרת התיאורטית והקריטריונים האמפיריים שהוצעו לעיל מהווים תרומה צנועה בכיוון זה.

שנית, חיזוק מעמדם של אמצעי התקשורת הציבוריים, ובראשם השידור הציבורי. אמצעי תקשורת אלה בלתי תלויים אלה – אם הם נהנים מעצמאות כלכלית ופוליטית – יוכלו לחשוף תופעות בלתי רצויות בתקשורת המסחרית-פרטית ולבקר אותן, או להעלות על סדר היום נושאים שהתקשורת המסחרית מעונינת להעלים. גם השידורים הקהילתיים, שאינם מונעים ממטרות רווח כלכלי, יכולים למלא תפקיד דומה.

שלישית, יש מקום לבחון, עם כל הזהירות המתחייבת מכך, את שינוי המעמד החוקי של אמצעי התקשורת הפרטיים. הצעה ברוח זה כבר העלה נשיא בית-המשפט העליון, השופט אהרן ברק, ועיקרה:

משני העתונים, ידיעות אחרונות ומעריב, מעניק סיקור חסר לחברות הנמצאות בשליטת העתון המתחרה.⁷⁵ אם אכן מבטא פרסום החסר צנזורה ברמת הארגון או ברמת הפרט (הכתב או העורך) - והדבר טעון בדיקה – יש בכך לא רק ספן למחקרים עתידיים בתחום זה, אלא גם תמרור אזהרה.

הנחת היסוד הדמוקרטית, שלפיה קיומו של שוק חופשי של דעות ושל רעיונות חיוני לעצם החיים הדמוקרטיים, מחייבת שלא להטיל מגבלות כלשהן על הזרימה החופשית של מידע ודעות. כל מגבלה היא בהכרח פגיעה בבירור החופשי של ענייני המדינה והחברה, וכל ניסיון להגביל את זרימת המידע או לענייננו: צנזורה, מהווה אף הוא פגיעה.

הדגם הנורמטיבי של יחסי תקשורת עם הפוליטיקה מצד אחד ועם הכלכלה מצד אחר מגדיר גבולות קשיחים בין שלושת הגורמים הללו. על פי דגם זה יש מעין "חלוקת תפקידים" ברורה בין שלושתם: לשלטון יש אינטרס להסתיר מידע מן הציבור, המערכת הכלכלית אמורה לפעול באופן עצמאי ולהבטיח בעזרת "היד הנעלמה" את הטוב הכללי ואילו התקשורת, משהובטחה אי תלותה בשלטון באמצעות מיקומה במערכת הכלכלית החופשית, חותרת באופן קבוע לפרסום כל מידע, כחלק מן הטוב הכללי, ללא קשר לתוצאות האפשריות של פרסומו.

גבולות אלה, שקשיחותם היתה תמיד תיאורטית, ולפחות חלקית, ניטשטשו עם התפתחות עתונות ההמון במאה ה-19 ובמיוחד עם הופעת אמצעי התקשורת האלקטרוניים והשינויים הטכנולוגיים והכלכליים המואצים במאה ה-20. ההגחה שאמצעי התקשורת הם נטולי אינטרסים שלטוניים או כלכליים הופרכה מזמן ומעתה יש לראות את התקשורת כזירת מאבק מתמדת, שבה פועלים גורמים אינטרסנטיים, כלכליים ופוליטיים, ואשר כל אחד מהם לחוד, וכולם גם יחד, מנסים למשוך את התקשורת לצדם ולהפעילה לקידום האינטרסים שלהם. אלא שהתקשורת עצמה היא אחד השחקנים במשחק המתנהל על מגרש תקשורת ההמונים, היא מבקשת לנצל את מעמדה המיוחד כדי לקדם את האינטרסים הכלכליים שלה עצמה, וזאת תוך שימוש, לעתים ציני, בסיסמת חופש העתונות. כך, ההערכה שביטול המונופולים הממשלתיים על אמצעי השידור והפרטתם של אלה, יתרמו להתפתחות "שוק חופשי" אמיתי של דעות ורעיונות, נתחווה כלא ריאלי לאור התהליכים המקרו כלכליים והתעצמות תהליך הריכוזיות.

בראשיתה של המאה ה-21 לא נעלמה עדיין הצנזורה מן העולם. היא לובשת עתה צורות חדשות, אך מסוכנות לא פחות מאשר בימים שבהם הופעלה על ידי הכנסייה הקתולית או על ידי המשטרים האוטוריטריים. המציאות המודרנית התדשה - הפוליטית, הכלכלית, החברתית והתרבותית - מפגיעה, במידה רבה, את כוחם של המדינה ושל המוסד הפוליטי הלאומי באכיפת צנזורה על התקשורת הגלובלית או על התקשורת המקומית. מצד שני, גובר כוחם של התאגידים הכלכליים העל לאומיים, המסוגלים להפעיל את גיטותיהם הפזוריים במדינות שונות, ולהפוך אותם במעין תגועת יד נעלמה ל"צנזורים" עצמיים, ברמת הארגון או הפרט, כדי לסכור זרימת מידע העלול לפגוע באינטרסים הכלכליים-עסקיים שלהם.

במדינה רב תרבותית עשוי כל ניסיון להפעיל צנזורה מכל סוג, ובמיוחד על ידי השלטון, להיתקל בהתנגדות רחבה, משום שצנזורה

of Convenience': News Media and Military Censorship in Israel"
Communication Law & Policy, 6(1), pp. 1-36.

11. Nicholas Garnham (1979), "Contributions to a Political Economy of Mass Communication", *Media, Culture & Society*, 1(2), pp. 9-32; Peter Golding and Graham Murdock (1991), "Culture, Communications and Political Economy," in J. Curran and M. Gurevitch (eds.), *Mass Media and Society*, pp. 15-32. London: Arnold.

12. John McManus (1994), *Market-Driven Journalism*. Thousand Oaks, CA: Sage; Doug Underwood (1993), *When MBA's Rule the Newsroom*. New York: Columbia University Press.

13. Todd Gitlin (1980), *The Whole World is Watching*, Berkeley, CA: University of California Press.

14. Dennis McQuail (2000), *Mass Communication Theory*. London: Sage (4th ed.)

15. (Jensen 1993)

16. נוסק ולימור, 1995; Limor and Nossek, 1995

17. השימוש במונח "צנזורה ביטחונית" מבטא את המניעים והמטרות להפעלתה. המונח "צנזורה צבאית", לעומת זאת, הוא צר יותר בהשוואה ל"צנזורה ביטחונית" – משום שאינו כולל, לדוגמה, נושאי ביטחון לאומי, בעיות טרור וכדומה – מה עוד שמונח זה משמש, בדרך כלל, לתיאור המנגנון הטכני להפעלת הצנזורה. אף שצנזורה ביטחונית מופעלת, בדרך כלל, באמצעות מנגנון צבאי, יש והפעלתה נעשית בידי גופים אזרחיים, כמו משרדי הגנה או פנים, או שירותי ביטחון. דוגמה לשיטה שאינה קשורה למנגנון צבאי, היא שיטת "אגרות ההגנה" (D[efence] Notices), המופעלת על ידי משרד ההגנה כבריטניה.

18. George Thompson (1947), *Blue Pencil Admiral*. London: Lang.

19. David Morrison and Howard Tumber (1988), *Journalists at War*. London: Sage.

20. Jeffery Smith (1999), *War and Press Freedom*, New York: Oxford University Press.

21. Daniel Hallin (1989), *The "Uncensored War"*, Berkley: University of California Press.

22. Robert Fisk, (February 4, 1991), "Free to report what we're told", *The Independent*.

23. Limor and Nossek (1995); Nossek and Limor (2001)

24. דן כספי ויחיאל לימור (1992), *המתוכים: אמצעי התקשורת בישראל 1948-1990*. תל אביב: עם עובד והאוניברסיטה העברית להלן; כספי ולימור, 1992.

25. כספי ולימור, 1992.

26. Brian McNair (1999), *News and Journalism in the UK*. London: Routledge (3rd ed.).

27. "הוועדה לטיפול בתלונות נגד העתונות" (PCC), שהחליפה את מועצת העתונות הוותיקה, הוקמה בעקבות דו"ח "וועדת קלקוט", שהציעה להעניק לעתונות "הודמנות אחת ואחרונה להוכיח את החיות של הפיקוח העצמי", David Calcutt (1990), Report of the Committee on Privacy. London: HMSO, p. 77), הפנים הבריטי, שמסר בפרלמנט על החלטת הממשלה לאמץ את הדו"ח, הוסיף כי "העתונות קיבלה הודמנות אחרונה להכניס סדר בבייתה-שלה" (Richard Evans "Press Council Vows to Fight Abolition Call", *The Times*, June 27, 1990, p. A2), ואמנם, העתונות בבריטניה הסכימה לכך וכוננה את "הוועדה לטיפול בתלונות".

28. Richard Randall (1976), "Censorship: from *The Miracle to Deep Throat*", in Tino Balio, ed., *The American Film Industry* (pp. 432-457), Madison, WI: The University of Wisconsin Press.

29. מועצות עתונות (המכונות בשם Press Council או News Council) קיימות בכ-40 מדינות (Bertrand (1999), *L'Arsenal de la Démocratie*: C.J.), *Médias, déontologie et M*A*R*S*. Paris: Economica)

יש לראות באמצעי התקשורת משום גופים דו-ממדיים, או דו-תכליתיים, הנמצאים מצד אחד בבעלות פרטית, אולם מצד שני מוחלים לגביהם עקרונות מתחום המשפט הציבורי,⁷⁵ או כלשונו: "העתון הפרטי שולט על האוויר הדרוש לנשימתה של דמוקרטיה. במה זו אינה רק נכס פרטי, היא גם נכס ציבורי". שינוי חוקי כזה יוכל לאסור על אמצעי התקשורת להימנע מעשיית מעשים מסוימים (ולענייננו: כניעה מנימוקים כלכליים לצנזורה כלכלית, או הפעלתה של צנזורה פנימית מנימוקים דומים).⁷⁶ פסק-דין שניתן על ידי בית-הדין הארצי לעבודה⁷⁷ - והמתיר לבעלים של עתון להורות לעתונאים לא רק על מה לכתוב, אלא גם מה לכתוב – יוצק למעשה תשתית לצנזורה כלכלית, שהבעלים יכולים להפעילה מבלי שהדבר יוגדר כסטייה מנורמה חוקית או מוסרית. המשמעות של קביעה זו בשוק תקשורת ריכוזי, היא שהעתונאים חייבים להיכנע להוראות הבעלים, משום שאם יסרבו – יאבדו את מקום עבודתם, ויתקשו למצוא מקום עבודה חדש. רביעית, חיזוק המעמד המקצועי של אנשי התקשורת, כולל גיבוש כללי אתיקה מפורשים בנושא זה. חיזוק המעמד המקצועי של העתונאים עשוי לסייע להם לעמוד, כפרטים וכקבוצה מאורגנת ומגובשת, נגד לחצים להפעלת צנזורה כלכלית, נגד הפעלתה בפועל ונגד ניסיונות לפגוע באתיקה המקצועית ולשחקה.

איורים דני קרמן

1. מאמר זה הוא הרחבה והעמקה של מאמר שהוצג בגרסה חלקית וראשונית בכנס IAMCR בסניגפור (יולי 2000).

2. לסקירות היסטוריות וכתובות על הצנזורה ראו, למשל: Walter Brasch and Dana Ulloth (1986), *The Press and the State*. Lanham, MD: University Press of America; Louis Ingelbart (1987), *Press Freedoms: A Descriptive Calendar of Concepts, Interpretations, Events, and Court Actions, from 4000 B.C. to the Present*. New York: Greenwood; Carl Jensen and Project Censored (1995), *Censored - The News that Didn't Make the News and Why*. New York: Four Walls Eight Windows.

3. Carl Jensen (1993), *Censored - The News that Didn't Make the News and Why*. Chapel Hill, NC: Shelburne Press.

4. הלל נוסק ויחיאל לימור (1995): "צנזורה צבאית בישראל - פשרה זמנית מתמשכת בין ערכים מתנגשים", קשר, 17, עמ' 45-62; Yehiel Limor and Hillel Nossek (1995), "Military Censorship in Israel: Anachronism in a Changing World or Modern Model of Coexistence between Press and Government in a Democracy". *Leipziger Jahrbuch zur Buchgeschichte*, Vol. 5, 1995, pp. 281-302.

5. Talcott Parsons (1971), *The System of Modern Societies*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.

6. Carl Jensen and Project Censored (1995).

7. Colin Sparks (1998), *Communism, Capitalism, and the Mass Media*. London: Sage

8. Fredrick Siebert, Donald Patterson and Wilbur Schramm (1956), *Four Theories of the Press*. Urbana, IL: University of Illinois Press.

9. Pnina Lahav (ed.) (1985), *Press Law in Modern Democracies*. New York: Longman

10. ראו: Hillel Nossek and Yehiel Limor (2001): "50 years in a 'Marriage'"

Dean Alger (1998), *Megamedia*, Lanham, MD: Rowman & Littlefield.

David White (1950), "The 'Gate Keeper': A Case Study in the Selection of News", *Journalism Quarterly*, 27, pp. 383-390.

Stephen Koss (1984), *The Rise and Fall of the Political Press in Britain*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press.

S. Hadenius (1983), "The Rise and Fall of the Swedish Party Press", *Communication Research*, 10(3), pp. 287-310.

יחיאל לימור (1999), "כרוניקה של מוות ידוע מראש: על גורלם של עיתונים יומיים בישראל". קשר, מס' 25, עמ' 41-51.

Daniel Hallin, (1994), *We Keep America on the Top of the World*. London: Routledge.

כספי ולימור (1995).

קולינס (1992) מביא כדוגמה את המקרה של בעל טור ותיק בעתון ניוז בעיר בירמינגהם במדינת אלבמה בארצות הברית, שפוטר מעבודתו אחרי שהשפך את הלהצים של סוהרי מכונות על עתונו.

Edwin Baker (1992): "Advertising and a Democratic Press", 58 *Pennsylvania Law Review*, Vol. 140(6) (cited by Collins, 1992, p. 63).

Carl Jensen and Project Censored (1997): *20 Years of Censored News*. New York: seven Stories Press; Collins (1992).

Collins (1992).

בית-משפט השלום בירושלים שנדרש לעניין זה (בעקבות הטלת חרם המודעות על היוזמן מעריב על ידי חברת כלל) קבע, מפי השופט יואל צור, כי "אי מסירת מודעות לפרסום בעתון 'מעריב' אינה כבחינת פעולה שלא כדון. המשפט האזרחי קובע חופש התקשרות בחוזים ולכן למפרסמים יש חופש הבחירה היכן לפרסם פרסומיהם והיכן לא לפרסמם, ובאילו תנאים יתפרסמו הפוסטרים ובאילו תנאים לא יתפרסמו". (ק.פ. 1101/92, עמ' 21 בפסק הדין המקורי. פסק הדין ניתן למתברים על ידי השופט צור).

משה נגבי (1995), *חופש העיתונות בישראל: עדכים בראי המשפט*. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל (עמ' 198).

דן כספי ויחיאל לימור (1995): *תקשורת המונים - כרך ג' (מוסד התקשורת)*. תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה; Dennis McQuail: *Media Performance*. London: Sage.

Ronald Collins (1992), *Dictating Content: How Advertising Pressure Can Corrupt a Free Press*. Washington, DC: Center for the Study of Commercialism, p. v.

ניסיון מוקדם לטקסונומיה של פעולות צנזורה, שכלל מספר קטן יותר של קטיגוריות, נעשה על ידינו מתוך התייחסות לצנזורה דתית בלבד, ראו: Yehiel Limor & Hillel Nosssek (2000): "The 'Monkey Trial' in the Land of the Bible: Modern Techniques of Religious Censorship - The Case of Israel". In: Joel Thierstein and Yahyah Kamalipour, (eds.), *Religion, Law, and Freedom - A Global Perspective* (pp. 63-80), Westport, CT: Praeger.

במקרה הנזכר אין מקום לכלול, משום שהאמור מתמקד בצנזורה שהמניע שלה אחרים של צנזורה, ולא רק על צנזורה דתית.

הטקסונומיה המלאה כוללת קנה-מידה נוסף, ותוא המניע להפעלת הצנזורה. אולם, מוגדר מראש (כלומר, כלכלי).

בצו, שהוצא על ידי הממשלה באפריל 1970 ופורסם בליקוט הפרסומים (עמ' 1705), נקבע כי "כל ידיעה הנוגעת להלוואות של גורמי חוץ לממשלת ישראל או למסודות כספיים ישראלים, לרבות ידיעה בקשר למשא ומתן, התקדמותו ותוצאותיו, מוכרזת כעניין סודי לעניין החוק האמור [חוק דיני עונשין (ביטחון המדינה), יחסי חוץ וסודות רשמיים], תשי"ז-1957". צו נוסף, שפורסם בגיליון זה בהתיימרו של שר האוצר, מסמך את הצנזור הראשי להתיר פרסומים בנושא זה.

יצוקות בתבנית אחת, ורק מקצתן הן גופים עצמאיים, המשחררים מפיקוח ממשלתי. 30. אור קשתי (8 באפריל 1997) "שר החינוך: התנהגות הומוסקסואליות - פגם מוסרי". ידיעות אחרונות, עמ' א8.

יעקב גלנטי (9 באפריל 1995): "הסכם סודי: פוסטר מדיה' אישרה לחרדים לצבוע תחנות אוטובוס עם פרסומי תועבה", מעריב, עמ' א12.

יחיאל לימור ואיגנס גבל, 1997. "שימור מול דיגיטיקה: גלגוליו של 'מסמך נקדי'". קשר, 22, 20-31.

BBC (1993), *Producers' Guidelines*. London: British Broadcasting Corporation.

CBC (1993), *Journalistic Standards and Practices*. Canada: Canadian Broadcasting Corporation.

Lewis Jordan (ed.) (1976), *The New York Times Manual of Style and Usage*. New York: Times Books.

יחיאל לימור ורפי מן, 1997, *עתונאות: איסוף מידע, כתיבה ועריכה*, תל אביב.

יאן מאדוואל (1992), *Reuters Handbook for Journalists*. Oxford: Butterworth Heinemann.

Alex Schmid and Janny De Graaf (1982), *Violence as Communication: Insurgent Terrorism and the Western News Media*. London: Sage.

זאב שיף (1990), "מידע בצבת הביטחון". בתוך: שלי זלינגר (עורכת), מאת כתבנו הצבאי (עמ' 11-10), תל אביב: אגודת העיתונאים בתל אביב.

Pamela Shoemaker (1991), *Gatekeeping*. Newbury Park, CA: Sage.

און (1981), *הסיפורים שלא סופרו*. ירושלים: עידנים.

יחיאל לימור (1995), "מלחמת המו"לים בראשית ימיה של העיתונות העברית בארץ-ישראל". קשר מס' 18, עמ' 6-12.

The Concise Oxford Dictionary (1963), Oxford: Clarendon

דומה מצויה במילון פינגווין, הקובע כי צנזור הוא "פקיד המורשה לאסור פרסומים, מהוות, סרטים וכו' הכוללים תכנים לא מוסריים או ממרדים" (*The Penguin Concise English Dictionary* (1969), London: Bloomsbury).

אברהם אבן-שושן (1988), *המלון החדש*. ירושלים: קריית-ספר.

בין הפרסומים הבולטים בתחום זה, שכולם ראו אור החל מסוף שנות ה-70 של המאה ה-20:

Benjamin Compaine (1979), *Who Owns the Media?* White Plains, NY: Knowledge Industry Publications; Ben Bagdikian (1983), *The Media Monopoly*. Boston: Beacon Press; Nicholas Garnham (1990), *Capitalism and Communication*. London: Sage; Doug Underwood (1993), *When MBA's Rule the Newsroom*. New York: Columbia University Press; John Mcmanus (1994), *Market-Driven Journalism*. Thousand Oaks, CA: Sage.

Moshe Negbi (1998), *The Enemy Within: The Effect of 'Private Censorship' on Press Freedom and How to Confront It - An Israeli Perspective*. Boston: Harvard University (Discussion Paper D-35), Sandra Braman (1995), *The Changing Relationship between the Press and the State*. In: John Nerone (ed.), *Last Rights*, pp. 176-177. Urbana: University of Illinois Press.

Hillel Nosssek and Hanna Adoni (1996), "The Social Implications of Cable Television: Restructuring Connection with Self and Social Groups", *International Journal of Public Opinion Research*, 8(1), pp. 51-69.

Ben Bagdikian (2000), *The Media Monopoly*. Boston: Beacon Press (6th ed.).

Giampietro Mazzoleni (1997), "Italy," in: Bernt Stubbe Ostergaard (ed.), *The Media in Western Europe*, pp. 126-143. London: Sage. (2nd ed.).

68. בצו, שהוצא על ידי הממשלה ביולי 1968 ופורסם בילקוט הפרסומים (עמ' 1890), נאמר כי "כל ידיעה, הנוגעת לצינור הנפט אילת-אשקלון, לרבות השקעות הקשורות בצינור עצמו והשקעות הקשורות בהפעלתו, העבודות בצינור, מקורות הדלק והשימושים בו, כולל מכירת הדלק לגורמי חוץ, מוכרות כעניין סודי לחוק האמור [חוק לתיקון דיני עונשין (ביטחון המדינה), תשי"ז-1957], והוא במידה שלא הותר פרסומה על ידי שר האוצר או מטעמו", במקביל, פרסם שר האוצר צו המסמך את הצנזור הראשי להתיר פרסומים בנושא זה.
69. בית-משפט השלום התל אביב, שהרשיע פעיל ב"ועד למניעת פרסומי שחץ" בעבירה של סחיטה באיומים, לאתר שניסה "לשכנע" את חברת פוסטר מדיה להסיר שלטי חוצות, שבהם הופיעה דוגמנית בפרסומת למשקפיים, קבע (מפי השופטת נירה לידסקין), כי: "במדינה דמוקרטית, בה חופש הביטוי והפרסום אבני מסד לה, אין מקום לכפייה מכל סוג שהוא ויש לשרש תופעה זו" (ת.פ. 006755/98, עמ' 3 בגזר הדין המקורי. גזר הדין נמסר למהברים על ידי השופטת).
70. דוגמה העשויה ללמד, ולו תיאורטית, על סוגיית השקיפות אפשר למצוא בחילופי הדברים שהתנהלו בוועדת הכלכלה של הכנסת, בין המשנה ליועץ המשפטי לממשלה, עו"ד דוידה לחמן-מסר, לבין המו"ל של ידיעות אחרונות, ארנון מוזס. אחרי שמוזס דחה את הטענות של חברת הלוויין יס, כי ידיעות אחרונות ומעריכי נמנעים מפרסום לוחות המשרדים של חברת הלוויין, משום שהם שותפים בחברות הכבלים ערוצי זהב ומת"ב, טענה כלפיו המשנה ליועץ המשפטי כי בדבריו יש משום היתממות (הדר תורש ידיעות אחרונות 13.3.01): "מוזס: בעלי העתונים לא מנצלים לרעה את שליטתם בתקשורת; לחמן-מסר: זו היתממות". הארץ, 13.3.01 עמ' ג' 3.
71. לדוגמאות מפורטות ראו: כספי ולימור (1992); כספי ולימור (1995).
72. נאוה שרביט (1999), בעלות צולבת ואובייקטיביות ואיזון בדיווח העיתונאי בישראל, עבודת גמר לתואר שני. רמת-גן: המחלקה למדע המדינה, אוניברסיטת בר-אילן, Collins (1991).
73. Moshe Negbi (1998), "The Enemy Within: The Effect of 'Private Censorship' on Press Freedom and How to Confront It – An Israeli Perspective. Boston: Harvard University (Discussion Paper D-35).
74. א. ברק, (1996), "המסורת של חופש הביטוי ובעיותיה". משפטים, כ"ז, 248-223.
75. בהקשר זה יש עניין בהצעתו של קוליןס (1991) לאסור חוקית הפעלת צנזורה כלכלית על ידי מפרסמים.
76. בית-הדין לעבודה: דב"ע ג' 223-7.